

VIZKELETY ANDRÁS

Szöveg és kép

A szóban és írásban közölt tudattartalmak és a látható világ képzőművészeti ábrázolásai között az egész középkor folyamán sokkal szorosabb volt a kapcsolat mint a modern korban. A keresztény világértelmezés és szövegértelmezés gyakorlata közötti összefüggés biztosította ezt az átjárhatóságot. Isten ugyanis nemcsak a Szentírás által, hanem a teremtett világ által is kinyilatkoztatta önmagát, vonták le a keresztény hermeneutikusok Szent Pál rómaiakhoz írt levelének I, 20 verséből a következtetést. Ezen alapszik Alanus ab Insulis (Alain de Lille 1120-1202) tétele: *Omnis creatura significans*.¹ Ennek megfelelően a teremtmény, a dolog (*res*) és a szó (*vox*) egyaránt jel, jelentés-hordozó, *signum*. Szent Viktori Richárd fejt ki bővebben: „Minden hangokkal beszéddé formált dolog (*res*), valamint Istentől létrehozott minden teremtmény, egy magasabb értelemre utal, valami szellemi dolgot, *significatio*-t hordoz.”

Hogyan működik ez a tétel a középkori írásértelmezésben? A szó (*vox*), pl. az „oroszlán” szó, utal a dologra, a *res*-re, az élő állatra. A *res*-nek, vagy az azt ábrázoló képnek (*imago*) különböző tulajdonságai (*proprietas*) vannak, amelyek megfelelő jelentéseket (*significationes*) hordoznak. Ezt a folyamatot szemlélteti a bemutatott vázlat. A *proprietas*-okra vonatkozó ismereteket a Szentírásban, vagy más *auctoritas*-ból lehet meríteni. A *Physiologus*, a késő-antikvitás és a középkor zoológiai nézeteit befolyásoló könyve pl. három tulajdonságát sorolja fel az oroszlánnak: 1. Az o. lábnyomait a homokban a farkával elsöpri; 2. alvás közben is nyitva tarja a szemét; 3. halva született kölykeit a harmadik napon hangjával életre kelti. Mindez Krisztust *signifikálja*: aki 1. emberi alakjával istenségét elrejtette; 2. istensége az emberi alakban mintegy aludt, jóllehet élt; 3. halála után a harmadik napon az Atya feltámasztotta őt. De ugyanakkor az első Péter-levélben (1. Petr. 5, 8) az oroszlán az ördögöt jelképezi (*diabolus tamquam leo rugiens circuit quaerens quem devoret*). A *Lexikon der christlichen Ikonographie* Löwe-címszava mindkét értelmezésre (Krisztus – ördög) számos ábrázolást sorol fel.

A dolgoknak és a dolgokat jelentő szavaknak ezt a többsíkú jelentését Augustinus a történelemre, ennek egyes eseményeire is kiterjesztette. Ilyen előzmények után alakult ki a középkori hermeneutika négylépcsős írásértelmezése, aminek memorizálását az iskolai gyakorlatban a következő hexameter segítette:

¹ Migne, Patrologia Latina, 210, 53 A.

*Littera gesta docet, quid credas allegoria,
moralis, quid agas, quo tendas anagogia.*

A betű megmondja azt, ami történt, amit higgy az allegoria,
Az erkölcsi (t.i. értelmezés), hogy mit tégy, az anagogikus, hogy mire visz mindez.

Az emberi életút értelmezéséhez az Y grafémája nyújtott kiindulópontot. Erről a középkori tudományosság fontos kézikönyve, Isidor Hispalensis (megh. 636) Etimológiái a következőket mondja:” A samosi Pythagoras az Y betűt elsőként formálta az emberi élet példájára. A betű alsó szára az első gyermekkort jelenti, ez még bizonytalan és nem hajlott sem a bűnök, sem az erények felé. A még hátralévő kettős út azonban az ifjúság idején veszi kezdetét, ennek az útnak jobb ága meredek, de a boldogságra visz, a bal ága könnyű, de a romlásba és pusztulásba vezet.” Ez az értelmezés szinte szóról szóra szerepel már a 4. századi Donatus grammatikájában is, ami a *septem artes liberales* első *ars*-ának tankönyve volt, tehát a középkorban minden írni-olvasni tudó literátus embernek ismernie kellett.

A kettős út szimbolikus értelmezését megtaláljuk már a görög-római klasszikus írásbeliségben is. Már Hesziodosz megkülönböztette a sima utat, amelyen könnyű járni, de rossz irányba visz, és a meredek utat, ami az erényhez vezet. A gondolatot Prodikosz vette át és alkalmazta a Heraklész mítoszban, majd a kereszténységre is nagy hatást gyakorolt Szokratésznél is többször előfordul. A leírt gondolatot követte a képi absztrakció. A keresztény művészetben a román oszlopfőkön megjelenő, kétfelé ágazó fa ábrázolása hordozza talán először ezt a jelentést. Rendkívül széleskörű, szinte enciklopédikus igényű ábrázolását nyújtja a kettős útnak az erlangeni egyetemi könyvtár morális-aszkétikus műveket tartalmazó Ms 8 jelzetű kéziratának a 130. levél verzóján álló tollrajz.

A *natura* által szült, még mezítelen ember, az érzékszervek segítségével kapaszkodik fel a stilizált, de felismerhető Y alsó szárán (*visus, auditus, gustus, odoratus*), és a betűtest elágazásánál elérkezik a válaszóhoz. Ha mint ’evilág gyermeke’ (divatos ruhában, hegyesorrú cipőben, csigákban leomló hajjal) balra fordul, úgy útja a pokol kürtőjébe torkollik. Az út kapaszkodói a negatív sarkalatos erények (*inprudencia, intemperantia, levitas, inertia*). A lefelé felé vezető úton egy kis-ördög lovagolta meg és ösztökéli a pokol irányába (a villa felirata: *prava consuetudo*). A pokol főördöge még a *septem demonia* feliratú sugárnyalákkal is irányítja.

Ha azonban a megkereszteltek fehér ruháját viselő ember a betű felfelé mutató ágát választja, ezen az úton a sarkalatos erények (*prudentia, temperantia, fortitudo, iustitia*) segítségével kapaszkodhat felfelé a Szentlélek hét ajándékának vonzásában (*septem dona Spiritus Sancti*). Az utolsó kapaszkodónál már őrangyala is nyújtja feléje kezét.

A kép keretében lévő verssorok értelmezik a képet:

*Arbitrii dextrum ramum pete, sperne sinistrum,
nam dexter celum pandit, levus abyssum.*

*Dum sedem mentis vexant fantasmata carnis,
ad celum tendens suspirat christicole mens.*

Magyarul:

A szándék (döntés) jobb ágára törekedj, vesd meg a balt,
a jobb ugyanis az nyitja meg számodra, a bal a poklot.
Míg testi kísértések gyötrik az értelem székhelyét,
az ég felé tartva áhítozik Krisztus követőjének elméje.

A kettős út allegóriája Donatus grammatikája nyomán, tehát minden literátus embernek ismert volt, nem csoda hát, hogy a középkorban mind a világi, mind az egyházi epikus irodalom szerkezeti sémaként is alkalmazta.

A középkori verses nagyepikának európai fő műfaja az Artus-regény volt. E regények kezdetén az udvar valamelyik lovagját sérelem, indokolatlan támadás, megalázás éri. Megszégyenül, elveszti társadalmi megbecsülését. A 'társadalom' persze az udvar szűk, zárt világát jelenti. A lovag elhagyja az udvart, a külső beavatkozás következtében elvesztett becsületet egyedül, magára hagyatva, saját erejéből kell visszaszereznie. A hősnek ez nem okoz különös nehézséget: a sértővel vívott győztes párviadal, vagy más fegyvertény állítja helyre a lovag becsületét. Ez az első, látszólagos, minden külsőségnek megfelelő, a bátorság, ügyesség természeti képességeinek segítségével elnyert tökéletesség azonban hamarosan megkérdőjeleződik. A protagonista belső életrendje, egész életvitele bizonyul elégtelennek. Nem tudja összeegyeztetni a házas étellel és társadalmi helyzetével járó közösségi kötelességeit. Vétsége nem morálteológiailag értelmezhető bűn, inkább valamiféle dezorientáltság. Mikor erre ráébred, a hős újra elhagyja mindenét, egyedül újból útnak indul, megkezdődik az út meredek ága. Újabb és újabb *aventiurök* során (ezek itt a sarkalatos erényeknek megfelelő kapaszkodók) éppen azt kell helyrehoznia, bizonyítania, amiben

hibázott: azt, hogy a maga boldogságáról, akár életéről, képes lemondani mások érdekében (*Erec*), vagy azt, hogy adott szavát bármilyen nehézségek árán is megtartja (*Iwein*). Ez a kötelesség-rendszer azonban, ezt újból hangsúlyozni kell, egy szűk társadalmi elit ideáljának felel meg.

Ennek a zárt világnak Wolfram von Eschenbach Parzival-regénye ad új spirituális távlatokat, amelynek cselekménye mindnyájunk előtt talán a legismertebb, hiszen a regény Tandori Dezső kitűnő fordításában néhány éve jelent meg. (Wagner daljátéka is főleg Wolfram regénye alapján készült.) A regényben a protagonista valóban mint a 'természet gyermeke' indul útjára: anyja a vadonban, a társadalomtól izoláltan neveli, nehogy a lovagi *aventiur*ök során életét vesztesse apja sorsára jusson. Parzivalban, amikor az erdőben lovagokkal találkozik, mégis feltámad a vágy a lovagi életforma iránt, elhagyja anyját, és elindul Artus udvarába. Természetes adottságainak köszönhetően gyorsan eléri a külsődleges etikett-tökéletességet, de közben, tudomása nélkül, hibát hibára halmoz. Ennek a 'tökéletességnek' elégtelensége majd a Grál-világgal való szembesülése kapcsán válik világossá. Az esemény alakulását ne kövessük most tovább részletesen, Parzival pogány féltestvérének megjelenésével, megkeresztelkedésével, egy közel-keleti keresztény birodalom alapításával a történet hatalmas távlatokat nyer. Wolfram ezzel az akkori világképet, a kereszteshadjáratok iszlám-keresztény konfrontációjának korában, egy fajta keresztény konszenzusban élő világbirodalommal kapcsolja össze.

Az Artus-regények hazai adaptációja a magyar középkorból nem maradt fenn, sőt – úgy tűnik – a lovagi-udvari regiszter hiányzik a középkori magyar irodalomból. Kurcz Ágnes a hazai lovagi kultúra elemeit vizsgáló monográfiájában arra hívta fel a figyelmet, hogy a klasszikus sarkalatos erényeken alapuló lovagi tulajdonságok az oklevelek laudációiban sokkal inkább keresztény tartalmú jelleget nyernek mint a nyugati lovagi-udvari kultúrában.² Jellemző, hogy a kettős út struktúráját mint epikai szerkezeti sémát a hazai legendairódalomban találhatjuk meg. A kettős út keresztényi értelmezésének kiindulópontja Máté 7, 13, ahol Krisztus arról beszél, hogy a szűk kapun át vezető keskeny út (*arta via*) az életre, az üdvösségre, míg a tágas kapu és széles út (*spatiosa via*) a pusztulásba visz. Számos példabeszéd foglalkozik a jó és rossz életúttal és az útkorrekcióval, a megtéréssel.

Szent Gellért legendája egy rövidebb és egy hosszabb redakcióban maradt ránk. A kutatás egyetért abban, hogy mindkettő egy elveszett őslegendából merített. A történettudomány és a filológia elsősorban a legendákban közölt történeti adatok helyességét

² Kurcz Ágnes, Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században, Budapest 1988, 193-203.

vizsgálta. Mint irodalmi művekkel alig foglalkoztak velük, pedig már Csóka Lajos felhívta rá a figyelmet, hogy a nagyobbik legenda „regényes alkotás”. Jelenits István figyelt fel a kisebb legenda bevezető soraira, amelyek Gellért gyermekkorára vonatkoznak: „...gyermekkorában öltötte magára a szerzetesi élet ruháját, és az ősszülő balra vivő útját elkerülve az Isten szerint teremtett új ember ösvényére lépett.” A Szabó Flóris fordításában elhangzott idézetnek számunkra fontos második része latinul így szól: *sinistramque primi parentis viam declinans, novi hominis secundum Deum creatis callem incedens*. Ez az idézett szakasz lehet, hogy megvolt az őslegendában is, a nagyobb legendában azonban nem szerepel. Ezzel szemben a nagyobb legenda ezt a kettős útra vonatkozó allegóriát több lépcsőben az elbeszélés első részének szerkezeti elemeként alkalmazta, és ezzel egy évszázadokra visszamenő irodalmi és ikonográfiai hagyományhoz, a *homo viator in bivio* toposzhoz kapcsolta Gellért „regényes történetét”.

Gellértet szülei a San Giorgio Maggiore bencés apátságba adják. Mint szerzetesnek, állapotának megfelelően, a *vita communis* példaszerű megélésében kellett volna megtalálnia az üdvösségre vezető utat. Gellért azonban más életutat választ, ami az üdvkeresés szempontjából nem nevezhető ugyan tévútnak: a Szentföldre akar zarándokolni, de ennek a választásnak a legenda szerzője mégis elégtelen, a gondviselés által helytelenített jelleget tulajdonított.

Ennek első jele, a vihar, ami idegen (dalmát) partokra veti az utazót, egyaránt antik és bibliai motívum. Gellért ezt azonban nem előjelként, hanem egyszerű természeti csapásként fogja fel és folytatni akarja útját, bár Rasina a kolostor apátja, ahová kivetette a tenger, figyelmezteti őt, hogy ez Isten akarata volt. Gellért a korholás után, amit *erubescens* hallgat végig, ugyan enged Rasina apát unszolásának és elmegy vele Magyarországra, de csak a teste, mert eredeti szándékáról nem mond le. Szíve, ahogy mondja megosztott marad. „Ha meg van osztva, akkor beteg”, válaszolja Rasina. A *cor divisum* a Bibliában és a középkori teológiai irodalomban is pejoratív értelemben szerepel. Magyarországon Gellért Pécsen, Mór püspöknél, majd a váradi püspöknél, Anasztáznál vendégeskedik, de ahogy a legenda írója megerősíti, továbbra is a Szentföldre készül. Fehérvárott, Szent Istvánnak is tovább erősködik, csak amikor István kijelenti, hogy nem engedi Gellértet továbbmenni, megbízza térítés munkájával és neki adományozza Marosvár püspöki székét, áll be Gellért lelkében a fordulat: „mivel így történt, megtörött a szíve” (*quo facto, scissum est cor eius*). A *cor scissum* is bibliai helyre, Joel prófétára utal (2, 13), ahol a próféta bűnbánatra szólít fel ezekkel a szavakkal: *Scindite cor vestra et non vestimenta vestra*. Ez világosan utal arra, hogy Gellért ráébredt előző szándékának hibás, helytelen voltára, vagyis ettől kezdve azonosult azzal az

életúttal, amit nem saját akarata, hanem Isten jelölt ki számára sorozatos külső események és bölcs tanácsok által, amelyek erre az út-korrekcióra akarták őt rábírní. Tudjuk, Gellértet a gondviselés a vértanúság felé terelte, amit ő eleinte nem tudhatott, de élete végén maga jövendölte meg mártír-halálát.